

ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРНОГО ГЕНОЦИДУ ЗА РАФАЛОМ ЛЕМКІНОМ

Поява та утвердження у міжнародно-правовому дискурсі терміну “геноцид” стали безпосереднім наслідком трагічного досвіду людства у Другій світовій війні. Але роботу над формуванням концепції геноциду як багатоаспектного знищення певної групи, диференційованої за расовою чи етнічною ознакою, задовго до початку Другої світової війни ініціював видатний польський науковець-правник Рафал Лемкін.

У 1933 Лемкін тільки почав формулювати майбутню концепцію геноциду з метою фіксування актів, спрямованих на знищення представників певної раси, національності чи етносу, попередження їх вчинення, визначення можливої правової відповідальності за їх вчинення та удосконалення механізмів міжнародно-правового захисту вразливих груп. Зокрема, причиною для посиленої роботи над розробкою теоретичного аспекту майбутньої концепції геноциду був геноцид вірмен, що вчинила Османська імперія під час Першої світової війни [1]. Цей відомий акт знищення національної групи та зростання антисемітських настроїв зі здобуттям Гітлером влади спонукали Лемкіна розглядати їх як потенційні міжнародні злочини.

Свої перші напрацювання Лемкін представив у спеціальній доповіді на 5-ій Конференції з уніфікації кримінального права в Мадриді. Зокрема, він розкритикував вживання таких формулювань, як “акти тероризму” та “суспільна небезпека” для визначення міжнародних злочинів через їх неточність та невизначеність, натомість запропонував перелік, у якому серед інших були “акти варварства” та “акти вандалізму” [3]. Саме така класифікація стала прототипом концепції геноциду, яка згодом об’єднає ці дві категорії.

Акти варварства визначалися як дії, спрямовані на фізичне та економічне знищення, посягання на честь і гідність членів конкретної соціальної групи, диференційованої за певною ознакою [3]. І, хоча здійснення цих протиправних дій карається відповідними кодексами національного законодавства, Лемкін також вважав їх злочином проти “права націй”, що несуть “транснаціональну загрозу” [3].

Друге визначення - “акти вандалізму”, безпосередньо стосується концепції культурного геноциду. Лемкін наголошує, що атака проти національних груп може бути проведена у формі систематичного та організованого знищення пам’яток мистецтва та культурної спадщини та є небезпекою не тільки для групи, проти якої були вчинені ці акти, але й проти світової культури та людства [3].

Концепція геноциду загалом та культурного геноциду зокрема отримує подальший розвиток восени 1943 року, коли Лемкін закінчує головну наукову

працю свого життя: «Правління держав осі в Європі», яку в листопаді 1944 р. публікує Фонд Карнегі. Саме там уперше з'являється термін «геноцид» у значенні координованого плану різнотипних дій, спрямованих на руйнування основних засад життя національної групи з подальшим її знищенням [4, с. 79]. Лемкін поділяє геноцид за сферами життя певної етнічної групи, на знищення яких ведуться цілеспрямовані атаки. До видів геноциду за Лемкіном належить політичний, соціальний, культурний, економічний, біологічний, фізичний, релігійний та моральний геноцид.

Лемкін розкриває зміст і механізми культурного геноциду через аналіз закономірностей діяльності нацистської влади на окупованих територіях під час Другої світової війни.

Першим проявом культурного геноциду Лемкін називає заборону використання мови, характерної для певної групи, у друкованих виданнях, заборону викладання цією мовою у школах [4, с. 84]. Ілюстрація цього явища відбувається на прикладі діяльності нацистського окупаційного режиму у Франції та Люксембурзі; зокрема, у школах цих країн мову викладання на час окупації було змінено на німецьку. Концепція заборони використання мови у різних сферах життя національної групи як один з проявів культурного геноциду згодом отримала розвиток у працях інших науковців та стала відомою під назвою лінгвоцид.

Іншим проявом культурного геноциду за Лемкіном є включення в освіту етнічної групи, на яку спрямований культурний геноцид, ідей, вигідних тим, хто цей геноцид чинить; фактична індоктринація цілого покоління з метою знищення їх національної ідентичності. Має місце і обмеження доступу до вивчення певних дисциплін, які, на думку держави, що чинить геноцид, можуть посприяти національному піднесенню. Зокрема, прикладом є заборона вивчення більшості гуманітарних наук у польських школах за часи німецької окупації Польщі під час Другої світової війни.

Ще одним механізмом культурного геноциду за Лемкіном є встановлення контролю за культурною діяльністю для перешкодження національного самовираження через твори мистецтва. Проаналізувавши механізми окупаційного режиму країн Осі у Європі, він визначив, що це включало необхідність представників сфери мистецтва (художників, скульпторів, музикантів, письменників, акторів) отримати відповідну ліцензію на ведення своєї діяльності, існування спеціальних пропагандистських органів контролю й нагляду за сферою культурного життя, які локально встановлюють цензуру, тим самим не дають культурі етнічної групи розвиватися.

Окремо до засобів здійснення культурного геноциду Лемкін виділив фізичне знищення культурного надбання етнічної групи: до нього входить знищення монументів, спалення книжок, вилучення і перевезення бібліотек, архівів, експонатів музеїв та галерей.

Загалом, закономірності здійснення культурного геноциду відповідають міркуванням Лемкіна про те, що геноцид складається з двох фаз [4, с. 79]:

1) денационалізації (знищення національної моделі етнічної групи, над якою вчиняють геноцид);

2) нав'язування національної моделі гнобителя.

Ця концепція також стосується здійснення культурного геноциду, адже з проаналізованих матеріалів робимо висновок, що до першої фази належатиме знищення пам'яток культури, вилучення архівних документів, книг, встановлення цензури, заборона на продукування творів мистецтва, що не відповідають ідеології гнобителя (того, хто вчиняє геноцид), а друга фаза включатиме індоктринацію нового покоління національної групи, над якою вчиняють геноцид, нав'язування національної моделі гнобителя через інструменти пропаганди, здійсненої відповідним локальним органом. Результатом проведення цих двох етапів є повна культурна асиміляція національної групи, над якою вчинили акт геноциду, з культурою гнобителя.

Окремим етапом дослідження питань геноциду загалом та культурного геноциду зокрема є праця Лемкіна, присвячена радянському геноциду в Україні. Автор стверджує, що для радянської влади Україна, яка зберігає свою національну єдність, становила занадто велику загрозу, враховуючи політику СРСР, спрямовану на повну національну і культурну асиміляцію народів за російським зразком. Тому було прийняте рішення завдати удару по інтелігенції - «релігійному, національному і культурному проводі» [5, с. 38]. Це, зокрема, стосується низки ув'язнень і депортацій українських учителів, митців, письменників та мислителів, священників, знищення УАПЦ, УГКЦ і католицької церкви. Фізична ліквідація представників української інтелігенції, зокрема діячів культури та мистецтва, безумовно сильно вплинула на стагнацію української культури у складі СРСР. Цей факт відкриває зовсім нову перспективу дослідження засобів здійснення культурного геноциду. Хоча фізична ліквідація діячів культури не згадується в контексті культурного геноциду у праці Лемкіна «Правління держав осі в Європі», проте у промові «Радянський геноцид в Україні» прямо показаний взаємозв'язок між діями СРСР, пов'язаними з вбивствами, арештами і депортаціями представників мистецтва та занепадом культурної сфери життя українського народу. Не менш вирішальним для української культури у той період став Голодомор - геноцид голодом хоч і був спрямований переважно на фізичне знищення селян, але й мав величезний негативний ефект на культурне життя як атака на «хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України» [5, с. 39]. Наступним кроком стало розселення українців по всій території СРСР та поселення в Україні представників інших національностей, що тільки сприяло подальшій асиміляції українців за радянським зразком. Отже, з праці Лемкіна робимо висновки, що процеси фізичного та культурного геноциду є взаємопов'язаними, а засоби здійснення першого можуть бути використані для досягнення мети другого.

Попри ґрунтовне вивчення теми культурного геноциду як у працях Рафала Лемкіна - основоположника вчення про геноцид, так і у працях багатьох інших науковців, культурний геноцид та відповідальність за його вчинення не отрима-

ли належного закріплення у міжнародному праві. Зокрема, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року є основним міжнародно-правовим документом, що криміналізує акти геноциду, визначає питання відповідальності за їх вчинення та юрисдикцію над відповідними злочинами. Хоча Лемкін працював над розробкою цієї конвенції, вона у повній мірі не відповідає його уявленням про концепцію геноциду та необхідні міри попередження його вчинення, зокрема це стосується відсутності закріплення універсальної кримінальної юрисдикції за злочином геноциду, відмову від створення національних бюро для збору, систематизації та передачі інформації про ворожнечу між окремими групами населення Генеральному секретареві ООН [6, с. 6]. Крім того, Конвенція містить значно урізаний термін геноциду, що включає будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення; впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи [2].

Показово, що цей список не містить положень про культурний геноцид, натомість бере до уваги тільки фізичні та біологічні компоненти його здійснення.

Висновки. Аналіз праць Рафала Лемкіна демонструє, що він розглядав геноцид як багатокомпонентний процес, що включає не лише фізичне знищення групи, а й руйнування її соціальних, економічних, політичних і культурних основ. Відповідно до міжнародно-правових уявлень автора, культурний геноцид є невід'ємною частиною цього процесу, оскільки спрямований на знищення національної ідентичності групи, що в довгостроковій перспективі може призвести до її повного зникнення або асиміляції з гнобителем.

Під час формування концепції геноциду Лемкін виділив культурний аспект як один із ключових. Його дослідження нацистської політики на окупованих територіях показало, що окрім фізичних репресій, відбувалося систематичне знищення культурних надбань народів, заборона їхньої мови, цензура у сфері мистецтва, знищення національної освіти та інші заходи, спрямовані на руйнування культурної основи етнічних груп.

Попри те, що Лемкін заклад теоретичні основи концепції культурного геноциду, у міжнародному праві вона не отримала належного закріплення. Це особливо помітно в тексті Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, яка зосереджується на фізичних та біологічних аспектах геноциду, але не включає положення про культурне знищення національних груп. Такий підхід значно звужує правове розуміння цього злочину та ускладнює кваліфікацію дій, спрямованих на руйнування культурної ідентичності, як міжнародного злочину, уможливорює уникнення покарання.

Дії радянської влади в Україні, описані у праці Лемкіна "Радянський геноцид в Україні", підтверджують тісний взаємозв'язок між фізичним та культур-

ним геноцидом. Знищення української інтелігенції, переслідування діячів культури, заборона української мови в офіційній та освітній сферах, репресії проти церкви та інші систематичні заходи радянської влади, спрямовані проти українців, мали значний негативний вплив на культуру та сприяли нав'язуванню радянської ідентичності й поступовій асиміляції українців. Політика насильницької русифікації, розпочата ще в СРСР, залишається актуальною загрозою і сьогодні, що підтверджується сучасними подіями в Україні.

Відсутність належного правового регулювання культурного геноциду на міжнародному рівні є серйозною проблемою, яка потребує перегляду підходів до криміналізації таких дій. Включення положень про культурний геноцид у міжнародні документи та їх імплементація на національному рівні є необхідним кроком для ефективного захисту культурної спадщини народів та запобігання злочинам, що мають на меті знищення національної ідентичності й культурної спадщини.

1. Бем М. В. *Життєвий шлях та міжнародно-правова діяльність Рафаєла Лемкіна*. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 1 (135). С. 95–101.
2. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 09.12.1948 : станом на 18 берез. 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 09.02.2025).
3. Lemkin R. *Les actes constituant un danger general (interetatique) consideres comme delites des droit des gens, Expilications additionnelles au Rapport special presente a la V-me Conference pour i'Unification du Droit Penal a Madrid, 14-20 Octobre 1933, Paris, 1933*. Preventgenocide.org. URL: <http://www.preventgenocide.org/fr/lemkin/madrid1933.htm> (дата звернення: 09.02.2024).
4. Lemkin R. *Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944. 674 p.
5. Лемкін Р. *Радянський геноцид в Україні*. Київ: Maisternia Knyhy, 2009. 208 с.
6. Пасічник В. В. *Концепція геноциду Рафаєля Лемкіна та передумови її виникнення*. Вісник Ужгородського національного університету. 2024. Т. 4, № 85. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/316073/306759> (дата звернення: 09.02.2025).

Кравчук С. Поняття культурного геноциду за Рафалом Лемкіном

Дослідження основоположних засад та історії появи у міжнародному праві поняття культурного геноциду є особливо актуальним питанням в умовах сучасних українських реалій. Зважаючи на те, що Україна перебуває у стані війни та щодня зазнає цілеспрямованих атак на об'єкти історичної й культурної спадщини, вивчення поняття культурного геноциду становить не тільки теоретичну значимість, а й має практичну цінність для України у складі можливих майбутніх міжнародно-правових ініціатив, спрямованих на захист культурної спадщини в умовах ведення збройних конфліктів.

У статті досліджується концепція культурного геноциду крізь призму наукової спадщини Рафаєла Лемкіна - правника, який започаткував міжнародно-правову доктрину геноциду. Розглядаються його ранні розробки щодо криміналізації геноциду та окреслю-

ється формування концепції культурного геноциду в контексті його праці «Правління держав осі в Європі», де проаналізовано історичні приклади реалізації механізмів культурного геноциду, зокрема політика Третього Рейху щодо підкорених народів Європи.

Проводиться аналіз праць Рафала Лемкіна про радянський геноцид в Україні, де автор знаходить закономірність між цілеспрямованим використанням механізмів фізичного геноциду для досягнення мети культурного занепаду пригнобленої національної групи.

Також досліджується питання міжнародно-правового закріплення культурного геноциду. Автор звертає увагу на обмеженість визначення геноциду у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, яка виключила культурний геноцид із переліку криміналізованих діянь, залишивши лише фізичні та біологічні аспекти знищення національних груп. Водночас робота демонструє, що культурний геноцид залишається актуальною проблемою у сучасному міжнародному праві, оскільки його вчинення може мати довготривалі наслідки для національної ідентичності цілих народів.

Ключові слова: геноцид, культурний геноцид, Рафал Лемкін, міжнародне право

Kravchuk S. Raphael Lemkin's concept of cultural genocide

Research on essential principles and history of creating the term “genocide” in international law discourse are especially relevant issues due to the the circumstances of present reality in Ukraine. Considering the fact that Ukraine is in a state of war and its cultural and art objects are subjected to numerous targeted attacks daily, studying the concept of cultural genocide has not only theoretical significance but also brings practical value for Ukraine as a country to take part in any potential international initiatives aimed at the protection of cultural heritage during armed conflicts.

The article examines the concept of cultural genocide through the prism of the scientific heritage of Raphael Lemkin, a lawyer who is behind the international legal doctrine of genocide. His early developments on the criminalization of genocide are considered and the formation of the concept of cultural genocide is outlined in the context of his work «The Rule of the Axis Powers in Europe», which analyzes historical examples of the implementation of cultural genocide mechanisms, in particular the policy of the Third Reich towards the conquered people of Europe.

The work of Raphael Lemkin on the Soviet genocide in Ukraine is being analyzed, where the author finds a pattern between the purposeful use of physical genocide mechanisms to achieve the goal of the cultural decline of the oppressed national group.

The issue of international legal consolidation of cultural genocide is also investigated. The author draws attention to the limited definition of genocide in the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, which excluded cultural genocide from the list of criminalized acts, leaving only the physical and biological aspects of the destruction of national groups. At the same time, the work demonstrates that cultural genocide remains a relevant problem in modern international law since its commission can have long-term consequences for the national identity of entire peoples.

Keywords: genocide, cultural genocide, Raphael Lemkin, international law